

Karolina Lebek

Przestrzenny renesans

ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura nr 1 (12), 169-175

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przestrzenny renesans

Bernhard Klein, *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland*, New York, Palgrave 2001, 235 stron.

Twierdzenie, że wiek XVI był świadkiem gwałtownych zmian w sposobie postrzegania oraz reprezentacji przestrzeni, zmian zainicjowanych, jak i wpływających na kształt Zachodniej kartografii, bynajmniej nie jest odkrywcze. Piętnastowieczne łacińskie tłumaczenie *Geografii* Ptolemeusza, ekspansja geograficzna czy też rozpowszechnienie się umiejętności czytania map dzięki drukowi, doprowadziły do zjawiska, które Frank Lestringant nazwał „kosmograficzną rewolucją”¹. Średniowieczny porządek kosmologiczny oparty na hierarchii poszczególnych miejsc ustępuje koncepcji przestrzeni otwartej i nieskończonej, ujętej w ramy geometrii Euklidesa. Matematyzacji przestrzeni towarzyszy dychotomiczne rozwarstwienie, czy też rozděcie systemu skalarnego polegające na rozróżnieniu między małą skalą globu, domeną geografii i kosmografii, a średnią bądź dużą skalą regionów będących przedmiotem opisu chorografii.

Bernhard Klein powyższe przemiany kulturowe czyni tłem swej rozprawy *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland (Mapy oraz pisanie przestrzeni we wczesnonowożytnej Anglii i Irlandii)*, zaznaczając jednak, że interesują go w szczególności, jak sam tytuł podpowiada, Anglia oraz Irlandia za panowania Elżbiety I i Jakuba I. W tym kontekście z kolei, autor poddaje analizie formowanie się takich przestrzennych konstrukcji jak obszar wylaniającego się państwa, na wpół kolonialnej Irlandii czy też angielskiego majątku ziemskiego. Na kształt owej analizy oraz na samą strukturę książki mają wpływ ramy teoretyczne wyłożone drogą wstępu. Zmuszają one czytelnika do ponownego, uważnego przyjrzenia się przestrzennej rewolucji Renesansu i jej daleko idącym skutkom nie tylko w dziedzinie kartografii.

Długotrwały, złożony proces „mentalnej i materialnej renegeocjacji przestrzeni doświadczanej” (s.5) Klein nazywa transakcją kartograficzną, gdyż powyższa renegeocjacja dokonuje się za sprawą kartograficznego przełożenia świata na mapę. Przestrzeń organiczna ulega semantycznej konwersji w przestrzeń funkcjonalną. Mechanizm przestrzennego przełożenia z kolei jest zawarty w trzech ząbających się, ale mogących funkcjonować niezależnie od siebie, fazach. Klein postrzega je w kategoriach triady pojęciowej, która odzwierciedla różne techniki reprezentacji przestrzeni, wywiedzione przez autora z kolejnych stadiów powstawania i późniejszego użytkowania mapy w kulturze Zachodu.

W pierwszej kolejności dochodzi do pomiaru danego terenu dokonanego przez geometrę przy pomocy narzędzi specjalistycznych, takich jak na przykład teodolit. Kodem jest tutaj geometria Euklidesa przetwarzająca przestrzeń w ciąg liczb. Na-

stepnie, na podstawie pomiaru, powstaje obraz poszczególnych - społecznych, politycznych czy ekonomicznych - obszarów, jednym słowem, mapa. Klein nazywa ten etap wizualizacją przestrzeni. W ostatniej fazie przestrzeń, odczytana z mapy i odpowiednio do kontekstu zinterpretowana, zostaje przekształcona w narrację. Wydaje się, że Kleinowi nie chodzi tutaj tylko o konwersję przestrzeni w tekst, która musi zachodzić zawsze, kiedy relacje przestrzenne ulegają zwerbalizowaniu. Chodzi o specyficzną *formę* werbalizacji, jaką jest narracja ze swoją wewnętrzną strukturą. Przestrzeń staje się opowieścią, wytworem geograficznej wyobraźni i poetyki, uwarunkowanym przez tło kulturowo-historyczne, na którym jest snuta.

Dla Kleina liczba, obraz i narracja funkcjonują jako zapis przestrzeni będący rezultatem „społecznego (i politycznego) działania” (s.10). Autor powołuje się tutaj na pojęcie przestrzeni relacji społecznych Henri Lefebvre’a, którą ten zawarł w *The Production of Space*. Lefebvre apeluje o teoretyczne wyodrębnienie tak rozumianej przestrzenności od przestrzeni abstrakcyjnej oraz przestrzeni fizycznej, określonej percepcją zmysłową.² Klein podejmuje wyzwanie rzucone przez Lefebvre’a, podkreślając jednak, iż szczególnie interesują go „struktury znaczeniowe wpisane w werbalną i wizualną reprezentację różnie wyobrażonych, społecznych i politycznych, obszarów”(s.10). Dotyczy to szczególnie kartografii, gdyż jako dyskurs bierze ona udział w dynamicznym procesie kształtowania się wielorakich form kulturowej i politycznej tożsamości.

Kluczowym pojęciem jest tutaj również termin *mapping* zaproponowany przez Denisa Cosgrove’a na oznaczenie złożonego procesu kulturowego skoncentrowanego na momencie powstania mapy. Dla Cosgrove’a *mapping* stanowi „odrębną epistemologię,”³ gdyż „*acts of mapping* to kreatywne, czasem pełne niepokoju momenty zdobywania wiedzy o świecie, a sama mapa jest zarówno przestrzennym ucieleśnieniem owej wiedzy, jak i impulsem do dalszej poznawczej aktywności.”⁴ W ten sposób pojedyncza mapa może stać się zarzewiem kolejnych reprezentacji, i tak *ad infinitum*. Co ważniejsze, ukończony kartograficzny obraz „wymyka się kontekstowi swej produkcji wkraczając w nowy obieg kultury.”⁵ Kleina interesują mechanizmy tak zdefiniowanego procesu oraz jego wpływ na wyobrażanie sobie relacji przestrzennych.

Część pierwszą swojej rozprawy zatytułowanej „Measurements” (Pomiary) poświęca Klein pierwszej fazie przełożenia kartograficznego. W trzech różnych kontekstach autor omawia ścieranie się dwóch przeciwstawnych koncepcji przestrzennych. Z jednej strony mamy średniowieczną przestrzeń więzi międzyludzkich, gdzie centralnym punktem odniesienia jest ciało, z drugiej strony, przestrzeń poddaną geometrycznemu pomiarowi, który eliminuje jej cielesność i społeczny wymiar.

W rozdziale zatytułowanym „Mathematics of the World” (Matematyka Świata/Matematyczność Świata) autor dotyka problemu przedstawiania obrazu globu w europejskich dziełach kosmograficznych oraz przemian, jakim obraz ten ulegał w XVI wieku. Klein, w swojej analizie, kładzie nacisk na trzy dzieła, które według niego najlepiej ilustrują owe przemiany. Chodzi tutaj o *Liber cronicarum cum figu-*

ris et ymaginibus Hartmanna Schedela z 1493 roku, *Kosmografię* Sebastiana Munstera z 1544 roku oraz pierwszy atlas, *Theatrum Orbis Terrarum*, Abrahama Orteliusza opublikowany w roku 1572.

Analiza *Kroniki* Schedela skupia się na typologii przestrzeni rządzącej *Kroniką* oraz sposobie reprezentacji poszczególnych miast, który, dla Kleina, stanowi wyraz hierarchicznej stagnacji. Analogia między ciałem – mikrokosmosem, a światem – makrokosmosem zajmuje tutaj jeszcze centralną pozycję, a punktem zbieżnym tych dwóch porządków jest cieleśnie doświadczana przestrzeń miejską – obszar kształtowania się i funkcjonowania więzi społecznych. Dzieło Munstera z kolei, postrzega Klein jako przejaw wyłaniania się nowego modelu przestrzeni. Miasto staje się sferą kontaktów, komunikacji i wymiany handlowej, a więc przestrzenią otwartą i dynamiczną, będącą częścią systemu połączeń, który wykracza poza granice danego miasta. W reprezentacyjnej otwartości i dynamizmie, Klein dopatruje się zarzewia procesu, który zredukuje miasto do pojedynczego punktu na geometrycznie wytyczonej mapie.

Tak właśnie dzieje się na kartach *Theatrum Orbis Terrarum* Orteliusza, gdzie przestrzeń świata poddana zostaje matematycznemu uabstrakcyjnieniu i, dzięki temu, systematycznej reprezentacji. Za sprawą geometrii i iluzji naukowej dokładności atlas tworzy fikcję zupełnej kontroli nad opisywaną przestrzenią. Z drugiej strony, orteliański atlas to toponimiczna egzotyka i sugestywny kształt obrazu. Klein przywołuje w tym miejscu interpretację Johna Gilliesa, który dopatruje się w owej kartograficznej estetyce elementów zmysłowości. Gillies pisze o „semiozie pożądania”, gdyż tak przedstawione ‘ciało’ globu otwiera się na penetrację analitycznego, męskiego spojrzenia. W tej interpretacyjnej dwoistości, gdzie geometria napotyka erotyzm, Klein nie widzi sprzeczności. Wręcz przeciwnie, uważa on bowiem, iż owa dwoistość „jest wizualnym potwierdzeniem erotyczno-egzotycznego podtekstu nowożytnej geografii.”(s. 39)

W rozdziale drugim tej części książki, autor przenosi czytelnika z rozległych przestrzeni globu na angielską prowincję, gdzie przedmiotem jego dociekań jest rozwój miernictwa (*surveying*) oraz jego wpływ na zmianę statusu przestrzeni agrarnej. Klein snuje swój wywód wokół piętnasto- i szesnastowiecznych podręczników do miernictwa autorstwa Johna Fitzherberta, Aarona Rathborne’a czy Leonarda Diggesa, jak i tekstów polemicznych, między innymi *Surveyor’s Dialogue* Johna Nordena czy *The Pathway to Knowledge* Roberta Recorde’a, które powstawały pod wpływem fermentu społecznego sprowokowanego wtargnięciem geometry na teren majątku ziemskiego.

Autor dowodzi, że przyjęcie i stopniowe rozpowszechnianie się geometrii jako nauki zdanej do natychmiastowego, praktycznego zastosowania, współgrało ze zmianą znaczenia terminów *surveying* i *surveyor*, która odzwierciedlała, z kolei, ekonomiczno-społeczną transformację angielskiej wsi. Według Kleina, powyższe przemiany powodują, że przestrzeń rolnicza przestaje być postrzegana, w pierwszej kolejności, jako sfera feudalnych więzi społecznych, lecz jako oszacowany przy pomocy tabel i diagramów towar w rodzącej się gospodarce kapitalistycznej.

Zauważa on jednak również obecność napiętej koegzystencji tych dwóch porządków, feudalnego i kapitalistycznego, manifestującą się właśnie na mapie posiadłości – końcowym produkcie pracy geometry. Obok ilościowego szacunku ziemi, uwidacznia ona społeczny status właściciela, który plasuje go na drabinie feudalnej hierarchii społecznej. W tym kontekście, z jednej strony, miernictwo zagraża integralności posiadłości, z drugiej zaś, staje się narzędziem kontroli na skalę lokalną i państwową.

Tematem kolejnego rozdziału czyni Klein Irlandię – przestrzeń politycznej rywalizacji i podboju – wystawioną na analityczne, porządkujące i kontrolujące spojrzenie angielskiego geometry. Klein stara się tutaj przekonać czytelnika, że miernictwo w Irlandii spełniało rolę narzędzia strategicznego, użytego, z jednej strony, do zniesienia dwuznaczność przestrzeni Éire (dzikość/urodzaj), a z drugiej, do prób kulturowego jej wchłonięcia uzasadnianych geograficzną bliskością wyspy.

Rozdziały drugiej części książki zebrane są pod wspólnym nagłówkiem „Cartographies” (Kartografie). Klein dzieli się w nich z czytelnikiem swoimi rozważaniami na temat sposobów, w jakie mapa nadaje znaczenie opisywanej przez siebie przestrzeni, jak ją zabarwia czy wręcz zastępuje. Dlatego też pierwszy rozdział tej części książki, zatytułowany „The Whole World at One View” (Świat w zasięgu spojrzenia), poświęca Klein na przybliżenie czytelnikowi kontekstu szesnastowiecznego boomu kartograficznego oraz wnikliwą analizę ówczesnych poglądów na medium mapy, gdzie bezkrytycznemu entuzjazmowi towarzyszy głęboki sceptycyzm.

Drugi rozdział, „Mapping the Nation” (Kreśląc mapę państwa), jest skoncentrowany wokół trzech kartograficznych przedsięwzięć skupionych na Wyspach Brytyjskich. Trzeba jednak podkreślić, iż kartograficzne obrazy nie są dla Kleina „neutralnym odbiciem przestrzennych faktów, istniejących poza obrębem swej reprezentacji, ale tekstowym i graficznym obszarem, przez który przemawia zbiorowa wyobraźnia narodu”. (s. 110-111)

Po krótkim omówieniu mapy Laurence Nowella „General Description of England and Ireland” z lat 1564-65, przedstawiającej terytorium państwa Tudorów z Irlandią, Klein skupia się na projekcie Christophera Saxtona, którego rezultatem był atlas hrabstw Anglii i Walii opublikowany w całości w 1579 roku. Na skutek wymierzenia terytorium państwa przy pomocy metod wykorzystywanych w miernictwie majątków ziemskich, poszczególne różnice regionalne toną w strukturalnej jednolitości. Powoduje to decentralizację obrazu bez możliwości przywrócenia przestrzennych hierarchii. Powyższe przedstawienie terytorium państwa ma odzwierciedlać retorykę narodowej jedności, a ornamentyka kart atlasu manifestować hegemonię Tudorów. Autor zauważa jednak pewien paradoks: pierwszeństwo dane terytorium nieumyślnie przyczyniło się do wykielkowania koncepcji państwa, która podważa ideę jego równoznaczności z ciałem panującego. Pojawia się więc pytanie czy lojalność dla kraju i monarchy mogą być odrębnymi kwestiami?

Odpowiedzi twierdzącej zdaje się dostarczać atlas Johna Speeda *Theatre of the Empire of the Great Britain* z 1611 roku, pomimo dedykacji dla Jakuba I. Speed

oparł swój projekt na pomiarach Saxtona, nadając mu jednak całkowicie odrębne znaczenie, czyniąc mapy lustrem swej antykwarycznej pasji. Bogato opisana i skomentowana przestrzeń przesuwając punkt ciężkości narodowej lojalności z monarchy na terytorium. Klein pokazuje, powołując się na Richarda Helgersona i Denisa Wooda, że mamy tutaj do czynienia z systemem, w którym przestrzeń funkcjonuje „nie tylko w kontekście sił politycznych, ale również społecznych, historycznych i kulturowych znaczeń” (s. 108). Atlas Speeda przedstawia Wielką Brytanię jako „przestrzeń wyłaniającej się, narodowej samo-świadomości” (s. 110).

Całkowicie odmienne znaczenie mają kartograficzne portrety Irlandii, chociaż część komentowanych przez Kleina map w rozdziale „The Image of Ireland” (Obraz Irlandii) pochodzi z przedsięwzięć omawianych w kontekście angielskim. Na przykładzie map ogólnych wyspy (sekcja irlandzka mapy Nowella, dalej mapy George’a Lily’ego, Baptysty Boazja oraz „The Kingdom of Ireland” z atlasu Speeda), regionalnych map wojskowych Richarda Bartletta oraz map plantacji Thomasa Ravena, Klein analizuje dwa sprzeczne politycznie projekty, które ukazują ambiwalentny stosunek Korony do podbijanego i kolonizowanego terytorium. Z jednej strony mamy próby wizualnego wchłonięcia wyspy, co wzmacnia polityczną wizję państwowej jedności, z drugiej, Irlandia jest poddana geograficznemu wykluczeniu, tak by nie zagrażała brytyjskiej integralności. Autora w szczególności interesuje tutaj proces transformacji irlandzkiego terytorium w nową przestrzeń kulturową, z której zostały wymazane wszelkie ślady wcześniejszej historii. Klein podkreśla, iż „podbój kartograficzny oznacza mentalne i polityczne zawłaszczenie” (s. 130) irlandzkiej przestrzeni.

Trzecią część swej książki Klein poświęca ostatniemu ogniwu łańcucha przestrzennych translacji, a więc tekstowi. Według autora, mapy uwalniają twórczą energię i stają się zarzewiem narracji, pojmowanej jako werbalna reinterpretacja przestrzeni ukształtowanych w ramach opisu kartograficznego.

Rozdział „Imaginary Journeys: Describing Britain” (Podróże w wyobraźni: opisanie Brytanii) poświęca Klein chorograficznym narracjom skupionym na Wielkiej Brytanii. Chorograf, w odróżnieniu od kosmografa, przedmiotem swego jakościowego opisu czyni poszczególne rejony lokalnej topografii, plasując się na pograniczu kartografii i literatury. Klein wyodrębnia dwa przestrzenne wzorce obecne w topograficznych narracjach, które odpowiadają pojęciowemu rozróżnieniu między planem a itinerariuszem. Wiedza o przestrzeni, jaką dostarcza nam plan, jest statyczna, gdyż zastygła w obrazie. Opisany obszar podlega mentalnej kontroli, gdyż jesteśmy w stanie całościowo ogarnąć go spojrzeniem. Itinerariusz, z kolei, reprezentuje dynamiczne doświadczenie podróży, w trakcie której niepewna wiedza o przebytych terytoriach stopniowo się wyłania, podlegając stałej, cielesnej weryfikacji.

W roli prekursora angielskiej chorografii widzi Klein Johna Lelanda - królewskiego bibliotekarza za czasów Henryka VIII. Zebrane przez niego materiały stały się źródłem interesujących autora opisów, a mianowicie *Description of Britain* Williama Harrisona z 1577 roku poprzedzające *Holinshed’s Chronicles* oraz *Brit-*

tanie Williama Camdena z roku 1586. Dla Kleina, te dwie chorografie funkcjonują w przeciwstawnych ramach pojęciowych. Dzieło Harrisona przyjmuje formę relacji z wymagowanej podróży, co umożliwia chorografowi oscylację w swym opisie między przestrzenią planu, a przestrzenią doświadczaną w ruchu, definiowaną przez pryzmat jej społecznego wymiaru i kulturowego zróżnicowania. U Camdena, z kolei, wyraźnie dominuje porządek kartograficzny, a jego opis poszczególnych hrabstw stanowi formę zewnętrznej, wręcz wizualnej, kontroli nad ich ujednoczoną przestrzenią.

Rozdział „The Poetics of National Space” (Poetyka przestrzeni państwowej) poświęca autor na zestawienie obok siebie dwóch angielskich poematów, *The Faerie Queene* Edmunda Spensera i *Poly-Olbion* Michela Draytona, proponując przyjrzenie się ich przestrzennej wyobraźni. Klein zauważa tutaj pewne analogie, których dostarczają mu wnioski zaczerpnięte z poprzedniego rozdziału. Przejście od powstałego w latach 1590-1596 poematu Spensera do ukończonego w 1622 roku *Poly-Olbion* przyrównuje Klein do zmian w konceptualizacji przestrzeni w omawianych wyżej projektach chorograficznych. Sceneria *Faerie Queene* interpretowana jest w kontekście dynamicznej, anty-kartograficznej przestrzenności itinerariusza i topograficznej niepewności *Description* Harrisona. Dzieło Draytona z kolei, podąża śladem Camdenowskiej *Brittanii* w swej poetycznej reprezentacji krajobrazu.

Studium porównawcze powyższych utworów to lektura niezmiernie interesująca. Kleinowska analiza języka poematów, figur retorycznych czy środków poetyckiego obrazowania wybranych fragmentów otwiera nowe możliwości interpretacyjne tak szeroko już przecież komentowanych utworów. Wychodząc od przestrzennych rozbieżności, Klein bada ich filozoficzne implikacje oraz odrębne wizje narodowej tożsamości zawarte w powyższych dziełach. Służą one autorowi do zwrócenia uwagi czytelnika na spektrum politycznych zmian, które odróżniają Anglię Spensera od Anglii Draytona.

Zamykający książkę rozdział „Groundless Fictions: Writing Irish Space” (Bezpodstawne/ bezterytorialne fikcje: zapis przestrzeni irlandzkiej) przeznaczają Klein na omówienie kulturowych narracji snutych przez angielskie źródła wokół przestrzeni i mieszkańców Irlandii. Według Kleina, niejednoznaczny status wyspy znajduje swe odbicie w narracjach o irlandzkim nomadyzmie oraz dzikości (savagery). Autor posługuje się tutaj rozróżnieniem wprowadzonym przez Paula Browna, który w nomadach widzi wewnętrznych buntowników funkcjonujących na obrzeżach danej społeczności, a w barbarzyńcach (savages) ucieleśnienie zewnętrznych zagrożeń dla jej kulturowej integralności. W kontekście irlandzkiej dzikości Klein porusza również problem kanibalizmu, omawiając różne o nim doniesienia poczynając od źródeł antycznych. Autor podąża tutaj śladem Williama Arensa w swej interpretacji kanibalizmu jako zbiorowego, etnograficznego mitu, spełniającego funkcję mechanizmu wykluczania oskarżonych o antropofagię Innym poza margines produkującego owe fikcje społeczeństwa. W tym sensie irlandzcy kanibale przyczynili się do pojęciowego uformowania angielskiej państwowości i tożsamości narodowej.

Klein zwraca również uwagę na próby dyskursywnej feminizacji przestrzeni Irlandii w kolonialnym kontekście. Porównuje on tutaj podobne zabiegi dotyczące Nowego Świata, dochodząc do wniosku, że mimo formalnego podobieństwa, narracje owe wyrastają z całkowicie różnych podłoży. Autor podważa w ten sposób te krytyczne spojrzenia, które opowiadają się za bezpośrednią paralełą pomiędzy angielską aktywnością w Ameryce i Irlandii. Klein twierdzi, że podbój Irlandii kieruje się w prawdzie podobną logiką, co klasyczny już kolonialny trójkąt, którego wierzchołki to nieznaną, otwarty na inskrypcję ląd, kolonizator oraz barbarzyńska, miejscowa ludność, ale różni się od niego tym, że irlandzka przestrzeń posiada już swe głęboko zakorzenione, ambiwalentne znaczenie.

Wyłaniający się z książki Kleina wielopoziomowy, przestrzenny Renesans to obszar ścierających się ze sobą różnorodnych dyskursów, w których gąszczu Kleinowi udaje się jednak nie zgubić, a przy tym ukazać złożoność interesującej go problematyki. Zmiany w sposobie konceptualizacji i reprezentacji przestrzeni dotyczą zarówno obszar globu, jak i lokalnego krajobrazu, odbijając się szerokim echem nie tylko w samej kartografii, ale również tekstach literackich czy malarstwie. Eloquentne, wnikliwe, czasem nowatorskie interpretacje tekstów kulturowych inspirują do ponownego przyjrzenia się dziełom, które wielokrotnie już komentowane, miały więcej nie zaskakiwać. Ponadto, niezmiernie trafnym zabiegiem Kleinowskiego projektu jest niewątpliwie zestawienie obok siebie obszarów Irlandii i Wielkiej Brytanii. Uświadamia to bowiem czytelnikowi, jak różnym politycznym celom może służyć formalnie ujednolicony i skonwencjonalizowany mechanizm przestrzennej konwersji.

Przypisy:

¹ Frank Lestringant, *Mapping the Renaissance World. The Geographic Imagination in the Age of Discovery*, przeł. David Fausett, Cambridge, Polity Press 1994, s. 4.

² Henri Lefebvre, *The Production of Space*, przeł. Donald Nicholson-Smith, Oxford, Blackwell 1991, s. 27.

³ Denis Cosgrove, *Introduction: Mapping Meaning*, w: *Mappings*, red. Denis Cosgrove, London, Reaktion 1999, s. 9. [tłum. K. L.]

⁴ Cosgrove, *Introduction...*, s. 2. [tłum. K. L.]

⁵ Cosgrove, *Introduction...*, s. 14. [tłum. K. L.]